

F-VII-8/1845. — (45) *Ibidem*, MUD-S, F-IV-87/1846. — (46) *Ibidem*, MUD-S, F-III-15/1847. — (47) *Ibidem*, MUD-S, F-II-4/1849. — (48) *Ibidem*, MUD-S, F-IV-14/1850. — (49) *Ibidem*, MUD-S, F-IV-33/1850. — (50) *Ibidem*, MUD-S, F-V-41/1850. — (51) *Ibidem*, MUD-S, F-V-41/1850.

ON SOME ENZOOTICS OF ANTHRAX IN DOMESTIC ANIMALS IN SERBIA,
IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

Dragoljub DIVLJANOVIC

These several examples of the occurrence of anthrax among the people and domestic animals in Serbia until 1850, best illustrate not only the numerousness of the anthrax cases in some regions of the country, but the malignancy of this disease as well. They point to the measures which have been undertaken, as the first ones in Serbia, to treat and prevent this disease. Naturally these measures, being at that time level of knowledge, were completely in accordance with the fact that the prebacteriological era was dominant in medicine of that time.

(Rukopis primljen 28. 6. 1966.)

ZDRAVSTVENO DELO MAKEDONSKIH PREPORODITELJA

Risto BREZJANIN

MAKEDONSKI PREPORODITELJI XIX VEKA U SVOJOJ AKTIVNOSTI za buđenje nacionalne svesti svoga naroda imali su uvek u vidu da plodove života u slobodi može da uživa samo zdrav narod. Konsenkventno tome, sastavni deo njihovog narodno-revolucionarnog dela bio je i zdravstveno prosvetivanje njihovog porobljenog naroda, koji je od feudalnih turskih gospodara bio ostavljen bez ikakve realne zdravstvene zaštite — bio je prepušten svojoj sudbini, raznim najnesavesnijim i beskrupuloznim šarlatanima i nadrilekarima, babama, gatalicama, bajalicama, mađioničarima, odžama, berberima i drugim mnogobrojnim „narodnim lekarima“. Narod Makedonije tražio je svoje izlečenje u dejstvu raznih mađija, amajlija, talismana, svetih mesta i drugih nadprirodnih sila.

Za istoriju zdravstvene kulture Makedonije u XIX veku, u prvoj polovini dali su dragocen doprinos njeni prvi narodni prosvetitelji i književnici-preporoditelji Joakim H. Krčovski, Kiril Pejčinović i Teodosija Sinaitski, a u drugoj polovini tadanji njeni preporoditelji Kuzman Šapkarov, Gligor Prličev, Braća Miladinovci, Jordan Hadži Kojstantinov-Džinot.

Joakim H. Krčovski je jedan od prvih makedonskih zdravstvenih radnika i prosvetitelja. Rođen u drugoj polovini XVIII veka, svoje obrazovanje je dobio u manastiru sv. Jovan Bigorski. Za vreme petogodišnjeg perioda od 1814. do 1819. godine, napisao je pet dela impresivnim makedonskim jezikom štampanim u Budimu (Budimska univerzitetska štamparija). Njegovo najvažnije delo je „Različna poučitelna nastavlenija“ (na 310 stranica). Za svoje vreme, J. Krčovski je bio čovek sa progresivnim, realističkim i praktično-utilitarnim idejama. Njegova goruća životna želja je bila da svoj narod prosveti, kulturno izdigne, da mu razvije nacionalnu i građansku svest. Strasno je žigosao njegova sujeverja i praznoverice, prvenstveno u odnosu na čovečije zdravlje. Isticao je neumorno socijalne anomalije, nenormalnosti i nepravde i istovremeno ukazivao kako treba lečiti sve društvene patološke pojave.

Zdravstveno prosvetivanje naroda je bilo jedan od najvažnijih domena prosvetiteljske aktivnosti J. Krčovskog. Žigosao je post koji je slabeo čovečiji organizam i prigovarao narodu: „ali ljudi se opijaju i druga zla vrše“. Ukazivao je na štetnost po čovečije zdravlje verovanja u lečeće dejstvo mađija i banjanja i lečeću umešnost baba-vračalica. Napadao je vrlo oštro verovanje u „sudbinu“ — „ti kažeš će bide kako mi e pisano, a toa ne e došlo od zakon, ne od mrza, od neznaene“. Napadao je patetično sve one koji su sprečavali

opšte i zdravstveno prosvjećivanje. Upućivao je tople apele svakome od koga je zavisilo podizanje opštenarodnog i zdravstvenog prosvjećivanja naroda. Kada je spominjao reč prosvjećivanje, u svakoj prilici je imao u vidu i zdravstveno prosvjećivanje. „Knjiga, neka vam je uvek u rukama, budući da spas leži samo u učenju, u prosveti“. Prosvjećivanje naroda, za J. Krčovskog je bilo i sinonim zdravstvenog prosvjećivanja.

Kiril Pejčinović-„Tetoec“ je rođen 1771. godine u tetovskom selu Tearce gde je i umro u 1845. godini. Kaluđerovao je u manastirima Nagoričane (okolina Kumanova), Markov manastir (u okolini Skoplja) i Lešok (u okolini Teto) i učitelovao je u Kumanovu. Njegov grob se nalazi u lešočkome manastiru; na njegovoj nadgrobnoj ploči piše: „Da rečete, Bog da go prosti, vo grob crvite će gi gosti“ — kakav realizam!

Kiril Pejčinović je obnovio Markov manastir, i to blagodareći širokoj pomoći tadašnjeg tetovskog paše Redžepa, sa kojim je održavao dobre prijateljske veze, budući da mu je izlečio mnogo voljenu ženu od teške bolesti, od koje nisu mogli da je izleče njegov domaći lekar i drugi lekari sa završenim medicinskim studijama.

Po usmenim iskazima moga dede Tripuna i njegovog brata Trpka, umrlih u 95. odnosno i 96. godini, sinovi popa Mojsija, savremenika i saradnika Kirila Pejčinovića, narodni prosvetitelj i racionalist iz s. Tearca obilazio je tetovska sela i lečio narod od raznih bolesti i „neoli-nevolja“, a veliki broj obolelih dolazio je i bio je donošen na izlečenje kod njega u manastir Lešku. Pokojni pop Trpko je bio posesor originalnog teksta „Ogledalo“, koji se sada nalazi u Beogradu, u privatnim rukama.

U književnoj istoriji Makedonije, K. Pejčinović je poznat naročito po svom delu „Ogledalo“, štampanom 1816. godine u Budimu, zatim po delu „Utešenje grešnim“, štampanom 1840. godine u Solunu. Po sadržaju ovih dela, K. Pejčinović u medicinskom smislu za zdravstvenu istoriju Makedonije je, što je za istoriju medicine Srbije „centralna ličnost“ srpske književnosti XVIII veka Zaharie Orfelin, sa njegovom dobro poznatom medicinskom bibliotekom, a u književno-prosvetnom smislu Dositej Obradović u makedonskoj književnosti.

„Ogledalo“ je stvarno sastavljeno od dva dela — od propovednog, koje zahvata veći deo knjige i napisan je na makedonsko-tetovskom jeziku, i molitvi, napisanoj na crkveno-slovenskom jeziku. Sadržina teksta je veran odraz tadanjeg društvenog života, sistema, prosvetnog i zdravstvenog nivoa u tetovskom kraju kao i u drugim delovima Makedonije — u prvoj polovini XIX veka. Na instruktivan a često i ironičan način, izneo je slabosti i deformacije društva u njegovo vreme, ali nije zaboravio i da ukaže na puteve i načine za njegovo popravljanje. Da se traži i poštuje prosveta to jest knjiga, škola i nauka, da se suzbijaju i odbacuju sujeverja, razne zablude, razne vražbine i razni štetni običaji, kao što su „sečenjeto kurban“, verovanje u lečeću moć mađija i amajlija, verovanje u sudbinu („taka mi e pišano“), verovanje vo „urok“ i druge nadprirodne sile. On je naročito oštar i bez milosti prema izvorima štetnih sujeverja, zabluda i običaja — srebroljubivim popovima i odžama i starim babama. Kao i J. Krčovski, Kiril Pejčinović je žigosao duge postove koji slabe čovečiji organizam i na taj način predisponiraju ga da oboli od raznih teških bolesti, a kao i D. Obradović revoltirao se je, što narod ne radi u sredu i petak. Sa J. Krčovskim je bio na istoj liniji i u šibanju jagme za obogaćivanje čorbadžija — „dobri hrišćani“. Kao vrlo štetan i vrlo destruktivan faktor u od-

nosu na čovečije zdravlje smatrao je svako preterivanje, prvenstveno u jelu i piću.

Knjiga „Utešenje grešnim“, pored molitvi, sadrži i besedu o prosvetnom i zdravstvenom uzdizanju naroda Makedonije. U njoj se opširno tretira pitanje bračne higijene — kako da se ostvari i kako da se održava i održi brak. Bračni drugovi treba da su zreli za brak, potom zdravi i da imaju osnovna znanja iz higijene braka. Autor je protiv braka među maloletnicima i rođacima, budući da se od takvih brakova rađa nezdrav porod.

Kiril Pejčinović kao narodni lekar-učitelj koristio je i upotrebljavao razne recepte i narodne lekove, kao pelin, kantarion, lan, slačicu, beli luk i drugo („Ogledalo“).

Sa pravom, Kiril Pejčinović se može smatrati za makedonskog Z. Orfelina i D. Obradovića.

Teodosija Sinaitski, prvi makedonski tipograf i štampar, rođen u Dojranu u drugoj polovini XVIII veka, strastan borac za izbacivanje grčkog jezika iz makedonskih crkvi, bio je jedan od prvih makedonskih zdravstvenih prosvetitelja — u prvoj polovini XIX veka.

U njegovoj štampariji u Solunu su bile štampane knjige „Načelno učenje“ (1841. godina) — „Trijazičnik“. U prvoj knjizi daju se opšteprosvetni i zdravstveni saveti i molitve, a u drugoj knjizi iznose se lekovi i lečeća sredstva na slovensko-makedonskom, grčkom i turskom jeziku.

U štampariji T. Sinaitskog štampane su i druge knjige, među kojima su najpoznatije „Kratko opisane dvadeset manastirej obretajuštesja vo svetogori atonskoj“ i „Služenie evrejsko i vse zlotvorenje nihno“; poslednji tekst je prevod sa jedne rumunske knjige. U prvoj knjizi je opisan geografski položaj atonskog poluostrva sa njegovim manastirima; slovenski manastiri su opisani opširno a grčki manastiri vrlo kratko.

Kuzman Šapkarev (1834—1909), narodni učitelj i prosvetitelj, najveći je makedonski folklorist i etnolog XIX veka. On je prihvatio i produžio narodno delo braće Miladinovci, na čemu je radio danonočno i sa najvećim elanom i strašću. Njegova velika prosvetiteljska aktivnost razvijala se u vremenu kada su mlada grčka buržoazija i intelegencija razvijale intenzivnu asimilatorsku akciju a bugarska egzarkija je sprovodila i činila isto sa još većom propagandnom aktivnošću. On je beležio i skupljao narodne priče, pesme i izreke kao i druge narodne umotvorbe. Istovremeno je beležio i sakupljao i narodna sujeverja, praznoverice, predrasude i zablude u vezi sa nastajanjem i lečenjem bolesti.

Kuzman Šapkarev, iako nije bio lekar, prešao je granice narodne medicine i radio je na domenu stručne, naučne medicine, iako je i ovu on nazivao narodnom — „Po narodnata medicina i nezinata nomenklatura vo Makedonija“. On je osnovao makedonsku medicinsku nomenklaturu, i to u odnosu na nazive bolesti i njihovih simptoma i nazive lekova, lekovitih biljki i trava; veći deo naziva je preneo iz narodne medicine. Što se tiče bolesti koje je registrovao, spominje da je veći deo od njih preboleo lično ili neko od njegovih bližih rođaka — „povećeto od tie bolesti sum imal zločestinata da gi opitam na sebe si ili na svoi bliski“.

Nomenklatura bolesti i njihovih simptoma pored makedonskih naziva sadrži respektivne termine i na francuskom jeziku, često i na grčkom i latinskom. Bolestima i njihovim simptomima su dati takvi makedonski nazivi, koji su po svojoj suštini izrazitiji od adekvatnih francuskih i latinskih imena:

„grlica“ ili „lošo grlo“ — difterija, „otok“ — edem, „vrveš“ — proliv, „žoltica“ — ikter, „zaikliva kašlica“ — kokluš (francuski) i petusis (latinski), „kosopasec“ — trihoficija, „poredija“ — epidemija, „prifaštanje“ — epilepsija, „ropotina“ — korica (francuski) i rinit (latinski), „sipanica“ — variola, „srdešnica“ — dizenterija, „hikanica“ — hoquet (francuski), „crvenica“ — erizipel, „treska“ — flèvre (francuski) i febris (latinski); reč treska je sinonim i sa malarijom, čiji jedan od kardinalnih simptoma je drhtanje, tresenje bolesnika.

Medicinska terminologija Kuzmana Šapkareva je veran odraz njegovih preporoditeljskih nacionalnih i političkih shvatanja — da se i medicina može iskazati i prikazati, izraziti tačnim i izražajnim makedonskim nazivima kao i francuskim jezikom, i drugim jezicima, a šta ostaje, šta bi se reklo sa primenom makedonskog jezika na drugim domenima čovečije aktivnosti! Njegova medicinska terminologija je reagiranje protiv tadanje asimilatorske akcije koja je dolazila s istoka, juga i severa. U tom smislu i sa takvim ciljem, on je bio neumoran pionir na polju zdravstvenog prosvetavanja naroda u Makedoniji i činio je prekore zdravstvenim radnicima, prvenstveno lekarima, zbog indiferentnosti prema lepoti i bogatstvu makedonskog izraza u odnosu na medicinsku terminologiju.

Kuzman Šapkarev nije se zadovoljio samo sa konstatiranjem žalosnog zdravstvenog stanja u Makedoniji. On je ukazivao na uzroke oboljevanja i na opasnost koju su predstavljale zarazne bolesti za čovečije zdravlje, on je isticao važnost preventivne medicine u zaštiti narodnog zdravlja. Za njega, oslobođenje od turskog ropstva i likvidiranje turskog feudalnog društvenog sistema bili su najefikasniji lek za izlečenje naroda u Makedoniji od svih bolesti — a što se može postići narodnooslobodilačkom borbom i narodnim ustankom.

Kuzman Šapkarev je beležio i skupljao podatke i o radu lekara i apotekara sa teritorije Makedonije, kao i o zdravstvenoj službi i organizaciji svoje zemlje, i to za vremenski period od 1850. do 1890. godine. Taj njegov rad ima istorisko-medicinski karakter.

Gligor Prličev, „Student Atinskog medicinskog fakulteta“ i autor „Serdar“-a („O Armatolos“) koji mu je doneo akademsku titulu „Defteros Omeros“ („Vior Omir“), opravdao je pred svojim narodom svoje prekinute medicinske studije svojim širokim zdravstvenoprosvetiteljskim radom, koji je bio odraz njegovih patriotskih osećanja i njegovog preporoditeljskog životnog dela. Aktivnost na podizanju narodne zdravstvene svesti i narodnog zdravlja je smatrao kao jednu od svojih patriotskih dužnosti.

G. Prličev, ulogu preventivne medicine u očuvanju narodnog zdravlja je sagledao u njenoj pravoj svetlosti, što se vidi iz njegovih misli:

„Sve bolesti prouzrokuju rđavi životni uslovi, materijalna beda, rđava klimatska podneblja, blato... Ne postoje svrh-sile, ne postoje mađije, ne postoji „božja volja“ koja šalje ljudima bolesti. Postoji samo jedan uzrok: rđavi životni uslovi, beda, siromaštvo, uvek nerazdvojni od fatalističkih zabluda, od sujeverja — najveći neprijatelj naroda, čoveka...“. Kakvi ubedljivi faktori, elementi, primarni socijalni uzroci za oboljevanje čoveka: rđavi životni uslovi, ekonomska beda, siromaštvo, klimatski uslovi, neprosvećenost. Sa druge strane su istaknuti veliki neprijatelji čovečijeg zdravlja: verovanje u lečeću moć svrhsila, magija, „božje volje“, sujeverja, fatalističkih zabluda.

Gligor Prličev je govorio i o epidemijama — kuge, kolere i lepre, o njihovom destruktivnom dejstvu i o njihovom istorijatu. Pisao je: „kolevka kuge je Indija, i to u onim krajevima gde ima mnogo močvara i vlage — u kojima

se razvija uzročnik bolesti kuga, koja dolazi i kod nas po putevima zaraze. A, sama bolest uspeva da se razvije i kod nas (Balkansko poluostrvo) zbog loših higijensko-zdravstvenih i prehranbenih uslova, ekonomske bede...“ Treba se potsetiti činjenice da razvoj uzročnika kuge nije u direktnoj vezi sa vlažnim i močvarnim terenima kao i sa prehranbenim uslovima. Rezervoar uzročnika kuge su pacovi oboleli od kuge, sa kojih je buve prenose na čoveka. Rđavi higijenski uslovi doprinose da se bolest lakše prenosi.

Što se tiče važnosti preventivne medicine u zaštiti narodnog zdravlja, „Student Atinskog medicinskog fakulteta“ i narodni preporoditelj ukazivao je na dužnosti i odgovornosti lekara i zdravstvenih radnika uopšte, dajući im kao primer Kinu gde se je za teške propuste u preventivi, zaštiti narodnog zdravlja predviđala za lekare i smrtna kazna.

„Ne da se leči, da se oboleli leče — je dužnost lekara, nego da on predvidi i spreči opasnost“.

Zdravstveno delo braće *Miladinovci*, prvenstveno Dimitrija, je narodno-zdravstveno i nalazi se u njihovom „Zborniku“ narodnih umotvorina.

U ciklusima pesama „Junački“, „Žaljovni“ i „Samovilski“ su ispevani motivi iz narodne medicine. U prošlosti za narod u Makedoniji kuga je bila najteža bolest i najveća božja kazna za učinjene grehove čoveka. Pustoš posle spaljivanja Skopja u 1689. godini zbog kuge ostavila je kod ljudi u Makedoniji najžalosnije i neizbrisive uspomene.

Potresna je pesma „Mitre i čuma“ iz ciklusa „Junački“:

Si kinisa doma da si idet.
Konak stori vo pustono Skopje;
Mi prespalo, na utro mi stana,
I si zeđe do četiri konji,
Si otide voda da napiet.
Na bela česma voda i napilo,
Tamo najde edna stara baba
I je reče Mitre dobar junak:
„A egidi babo, stara babo!
Što će bidat ova čudno čudo,
Skopje grad ja sum nokevalo,
S’de slušam petli k’de pejet,
Petli pejet i kučinja laiet
Ludje nigde, babo, ne sum videl“

Toga veli ona stara baba:
„Ajti Mitre, ajti sinko mile!
Jas ne sum ti, sinko, stara baba,
Tuk sam ti crna čuma.
Site ludje, sinko, izbegale“.
Toga velit Mitre, dobar junak:
„Žiti boga, babo, žiti duša
Pogljaj go, babo, pusti defter,
Alj sum i ja defter pisano“!
Go pogleda baba pusti defter
Go pogleda i na čas mu reče:
„I ti, sinko, ovde si napisan
Život nemaš, sinko, barem tri dni,
V eden den, sinko, će zaginiš“.

I u ciklusu pesama „Žaljovni“, u pesmi „Eden sin i majka“ kuga oduzima majci sina jedinca, a u pesmi „Mori Nedo, bela Nedo“ majka zove ćerku da pobegne iz sela, da ne umre mlada:

„Mori Nedo, bela Nedo!
.....
Čuma mrije niz seloto
Site čule razbegale
.....
Togaj veli njejna majka:
„Mori Nedo, bela Nedo,
Bela Nedo, milno čedo!“

Dalj si čula i razbrala
Čuma bie u seloto,
Site čule razbegale,
Ajde, Nedo, da begame,
Dan’ zaginiš ušte mlada
Ušte mlada i zelena,
Na mladost nenasitena,
Na ruho nenanosena,
Na oro nenaigrana“.

Narod Makedonije je opevao i svoju veliku žrtvu koju je podnosio u znak zahvalnosti prema svemoćnom-kurban: „Prošeta se Dona“.

„Ot daleko vika
Na nejnata majka:
Oti ke zaginam
Mlada i zelena“

Pa izleze majka je
Vele i govore:
„Ne boj mi se šterko!
Ti ne si umiraš
Tejko ti za tebe
Kurban ke zakole“.

Fatalističko verovanje — „kletva će te fati“ je izraženo tipično u narodnoj pesmi „Vezala Jana bela marama“ — prokletstvo majke.

Istina, narod Makedonije se prepustio sudbini, ali u istoj i možda većoj meri je izlečenje u terapiskim sredstvima naučne medicine, naime u lekovitom dejstvu mineralnih voda, u čije je dejstvo verovao. To vidimo i u narodnim pesmama: „Što mi se belei, beleit“? i „Jana i Petre“.

Zmije i samovile u narodnoj medicini Makedonije zauzimaju posebno mesto, i to kao strašni uzročnici bolesti i istovremeno kao spasitelji od njih. Narod je opevao zmije u pesmama: „Moma i zmija“ i „Popital Stojan bela Bojana“. Samovilama predaju se na čuvanje deca — Marko moli samovilu da mu gleda dete: „Samovilsko zidanje“. Samovile su bez milosti kada se radi o velikim danima — Uskrs: „Rusa Stana i samovila“ —

Je otvrti crni oči
Crni oči od globoi

„Ete tebe, rusa Stano!
Kak si vezit na Velikden
Na Velikden na dobar den“!

Jordan Hadži Konstantinov (Konstantinović) — Džinot, učitelj i narodni prosvetitelj, bio je zdravstveni radnik. On je dobro poznao narodna sujeverja i praznoverice u Makedoniji u odnosu na zdravlje i nije mogao ostati indiferentan prema njihovom štetnom dejstvu na čovečije zdravlje. U svojim stihovima „Aurora“ govorio je svome narodu da su sujeverja i praznoverice ubistveni za jedan narod i zdravlje se može sačuvati samo kada vlada zdrav razum. Sa tendencijom da svoj narod otrgne od štetnih sujeverja po čovečije zdravlje, izdao je 24 upustva — kako da otkloni narod od štetnih sujeverja u odnosu na zdravlje. Stil mu je ironičan. U „Carigradskom vesniku“ od 10-X-1853. godine, Džin je pledirao u gornjem smislu i pisao o nekim narodnim lekovima. U istim novinama Br. 241 od 1855. godine on je govorio o narodnim lekovima iz veleškog kraja (Veleški lekarstvenik).

Makedonski preporoditelji iz XIX veka su bili nacionalni, prosvetni i zdravstveni preporoditelji svoga naroda.

BIBLIOGRAFIJA

Bazala V., Prva medicinska vjest o našim krajevima. — Zbornik VII Nauč. sast. za istoriju med., far. i vet., 1961. — Bošković D., O nekim našim graditeljima i slikarima iz prvih decenija XIV veka. — Starinar, SANU, Beograd, 1959. Miladinovci, Zbornik na narodni umotvorenija. — Izd. Štrosmajer, 1861. — Pejčinovićk., Ogljedalo. — Budim, 1816. Pejčinović K., Utešenje grešnim. — Solun, 1840. — Prličev A., Aftobiografija. — Medicin. fakultet, Skopje. — Selišev A., — Kiril Pejčinović — Moskva, 1880. — Čamilov K. — Kuzman Šapkarev. — Narod. zdravje, Skopje, 1956. Šapkarev K., Zbornik na narodni umotvorenija. — Sofija, 1891. — Dokumenti: Turski dokumenti za makedonskata istorija. — Drž. arh. SRM.

Macedonian reformists of the 19th century always bore in mind when rousing the national consciousness of their people that only a healthy nation can experience pleasures of life in freedom. Consequently, their national and revolutionary activity included health education of the enslaved population, left by Turkish rulers without any real health protection. They were national, educational and health reformists. Such were Joakim H. Krčovski, Kiril Pejčinović-„Tetoec“ and Teodosije Sinaitski in the first half of the 19th century, and Kuzman Šapkarev, Gligor Prličev, brothers Miladinovci and Jordan Hadži Konstantinov-Džinot in the second half of the 19th century.

K. Pejčinović is a Macedonian reformist similar to Z. Orfelin and D. Obradovic. K. Šapkarev is the originator of Macedonian medical terminology. G. Prličev is the initiator of preventive medicine in Macedonia.

(Rukopis primljen 28. 5. 1966.)